

MUHAMED HADŽIJAHIĆ

UDIO HAMZEVIIJA U ATENTATU NA MEHMED-PAŠU SOKOLOVIĆA

6 juna 1573 godine pogubljen je u Carigradu pod vrlo dramatičnim okolnostima šejh Hamza Orlović na temelju presude šejh-ul-islama Ebu Suud efendije, u kojoj je stajalo da je »bezbožnik (mulhid) i da poziva muslimane u zabludu i bezboštvo, pošto je utvrđeno da je on iznosio neke nazore kojima se vrijeđa čast našeg peygamera« (tj. Muhameda) te da je »utvrđeno njegovo potpuno nijekanje proživljenja i sudnjeg dana, i to sve s pravednim svjedocima detaljno protiv njega dokazano«. »Osudih« — ističe Ebu Suud efendija — »da je dopušteno pogubiti toga otpadnika, nakon što je razmotreno njegovo učenje«. ¹⁾

Neposredno sa justifikacijom Hamze Orlovića otpočinju progoni njegovih pristaša, kojih je bilo kako u Carigradu među Slavenima, tako i u Bosni, a, izgleda, i u turskoj Ugarskoj (Hamza je potkraj života djelovao u Budimu).

U Bosni se isticao u progonu hamzevija prvi bosanski mulla Bali efendija Sarajlija, kojemu je u tome pomagao znameniti bosanski učenjak Hasan Kafi efendija Pruščak. U historičara Ataije (umro 1044/1634—35) nalazi se prvi spomen o tim progonima. ²⁾ Turski biograf Brusali Mehmed Tahir navodi kako je Bali efendiji povjerenom da ispita u tuzlanskom kraju pojavu melamijskih raskolnika (hamzevija), pa je Bali efendija sproveo istragu negdje oko godine 985 (1577) i na smrt osudio 7—8 »raskolnika«, kojima je bio vođa neki Jakub Bošnjak.

Ove mjere protiv Hamzinih pristalica vjerovatno nisu mimoišle niti selo Tekiju pokraj (kasnije osnovane) Nove Kasabe. Odatle je po svoj prilici bio porijeklom Hamza; tu je već od 1519 godine postojala jedna privilegovana tekijamusafirhana (hospicij) za dolaznike i prolaznike. Biće da su u doba tih prvih pro-

¹⁾ Originalni tekst nalazi se zabilježen u jednom rukopisu od 10 listova u kolekciji Osmana Sokolovića iz Sarajeva. Rukopis se označuje kao »Risalei mergube beraji padišahi Sultan Selim han« (Vrijedna poslanica sultanu Selim hanu); sadrži uglavnom ljekarske recepte, a fetva je zabilježena na kraju. — Mehmed Ali Ajni-bej u djelu o Hadži Bajram veliji (str. 125) donosi jedan izvod iz fetve na osnovu koje je dozvoljeno izvršenje smrtne kazne nad Hamzom, i to u ovoj formi: »Ebu Suud efendija u fetvi kaže: Na osnovu fetve moga učitelja, uglednog merhum (pokojnog) Ibnu Kemala justifikovan je Ismail (Mašuk); šeriatska odluka protiv Ismaila zasnovana je na tome jer je utvrđeno da je on zindik i mulhid. Prema tome, ako je u tome tariku (redu) i šejh Hamza, i on je zindik, pa je njegovo pogubljenje u skladu sa šerijatskim propisima« (prevod Prof. Abd. A. Čokića iz Tuzle). — Biće po svoj prilici da je i citat iz Sokolovićeve rukopisa i citat koji donosi Mehmed Ali Ajni-bej sastavni dio jedne te iste Ebu Suudove odluke.

²⁾ I, str. 283.

gona bosanskih hamzevija i Orlovići izgubili ranije privilegije: Jedan od četiri danas sačuvana berata o toj tekiji, i to od džem. II 1005 (24 I 1597) dade naslutiti da su u razdoblju koje je prethodilo bile uslijedile uzurpacije na tekijskom posjedu. »Moj je nalog« — veli se u beratu — »da se postupa prema carskom ranije izdatom nalogu«. »Naređujem kad dođe moj uzvišeni nalog« — veli se dalje — »neka se postupa u ovoj stvari prema ranije izdatom nalogu; također da se niko ne miješa i da niko ne smeta u korištenju njiva i ubiranju daća koje su određene za ovu tekiju«. ³⁾

Progoni Hamze i njegovih pristaša kao da su imali direktnog odraza i na jedan događaj koji po znamenitosti ličnosti o kojoj se radi prelazi okvire naše narodne historije i spada u domen svjetske historije. Riječ je o atentatu na čuvenog državnika Turske carevine, našeg zemljaka Mehmed-pašu Sokolovića, koji je izvršen 11 oktobra 1579. Taj atentat, kako je još 1931 pisao dr. Bašagić, »ostao je u povijesti Bermedijska priča. Pravi začetnik ubijstva još nije otkriven«.

Sam je atentat po svoj prilici bio splet različitih političkih težnja, ali je njegov neposredni izvršitelj bio, kako po svemu izgleda, jedan hamzevija. O tome je godine 1900 u svojoj »Kratkoj uputi u prošlost Bosne i Hercegovine« Bašagić iznio svoje mišljenje na slijedeći način: »Bi li se moglo umorstvo Mehmed pašino dovesti u savez s pogibijom šejha Hamze Orlanovića (!) i progonstvom njegovih učenika? To mi se nekako čini najvjerovatnije, kad uzmemo u obzir porijeklo i značaj Sokolovićeve ubojice. Bosanski spahija, lišen timara, pripadnik derviške kaste, a to sve nas i nehotе navodi, da u njemu tražimo hamzeviju i fanatičkoga osvjetnika. Za takav čin imade dosta primjera u povijesti islama: haridžije i prve halife«.

Da li je ovu svoju pretpostavku moguće Bašagić bazirao na narodnoj tradiciji ili na kojoj turskoj historiji, o tome ne mogu ništa kazati, samo je simptomatično da je u svojim kasnijim djelima nije ponovio. Drugi jedan naš turkolog, Riza Muderizović, koji je napisao ciklus članaka o bosanskim dervišima ⁴⁾, spominjući ubistvo Mehmed-paše tvrdi, kako »neki turski historičari drže da je ubica bio sljedbenik šejh Hamze Orlovića«, ali pri tome ne navodi imena tih turskih historičara. Povodeći se za Bašagićem i Milan Karanović je u jednom članku doveo u vezu atentat na Sokolovića s pogubljenjem šejh Hamze Orlovića koga je Sokolović »po službenoj dužnosti morao progoniti; država je smatrala taj derviški red (misli na hamzevije, op. M. Hj.) kao veleizdajnički, jer su naginjali onoj grani islama koju isповijedaju Perzijanci«. ⁵⁾

Od važnosti je, da se ovdje iznesu najbitniji podaci o samome atentatu.

Sokolovićev savremenik, znameniti historičar Pečevija tvrdi, da je Sokolović bio žrtva dvorskih intriga. Protiv Sokolovića bio je naročito Šemsi-paša, kojemu je Sokolović bio na putu da postane veliki vezir. On je u savezu sa šejh Sudžom i kadijom Uvejsom razvio lanac intriga protiv Sokolovića. Sinan-paša i Mustafa-paša, Sokolovićev rođak, uzeše — kako Pečevija kaže — jednog nitkova, jednog Bošnjaka, zemljaka Sokolovićeve, kojega uputiše kako će izvršiti ubistvo. Oni izmisliše jedan spor, za koji je ovaj tražio pravo. Taj je Bošnjak često dolazio Sokoloviću koji ga je primao kao zemljaka i darivao. Na koncu, jednog dana on je

³⁾ Original kod današnjeg čuvara turbeta u Tekiji Abdulkadira Orlovića.

⁴⁾ Jugoslovenska Pošta, Sarajevo, 5 I 1931 do 21 I 1931 (br. 487—499).

⁵⁾ Dva Sokolovića, jedan veliki vezir, a drugi srpski patrijarh, Politika, Beograd, 6 jun

izvršio zadatak i ubio velikog vezira, predajući mu molbu. I dok je Sokolović čitao molbu ovaj je iskoristio priliku, izvukao sakriveni handžar i udario Sokolovića u trbuh. Svaka pomoć bila je uzaludna i veliki je državnik umro kao šehit — zaključuje Pečevića.

Turski historičar Ahmed Rasim uzima da je sam sultan Murat III bio umiješan u atentat. Ahmed Rasim kaže, da je ubistvo Sokolovića izvršeno okolišnim putem. Prije svega su mu premjestili Feridun-bega, njegova vrlo povjerljivog prijatelja za beogradskog sandžak-bega. Poslije toga su mu ubili čehaju, a do malo iza toga njegova stričevića Mustafa-pašu, budimskog beglerbega. Njegovi vjerni prijatelji, znameniti šejh-ul-islam Hamid efendija i veliki admiral Pijalepaša već su bili umrli. Bio je već umro i Josip Nasi, koji bijaše sebi utuvio, da će biti imenovan kraljem otoka Cipra, pa kad su poslije osvojenja, prihodi otoka bili određeni za beriva velikog vezira, on bijaše postao poznat kao neprijatelj Sokolovića. Protiv tako osamljenog Sokolovića careva majka Nurbanu nagovarala je stalno Murata, da uzme sam upravu u svoje ruke. K tomu Šemsi-paša i Lala Mustafa-paša nisu prestajali s intrigama. Ahmed Rasim kaže za atentat da je ubica pred večer, odjeven u dervišku nošnju, došao pred Sokolovića dok se ovaj bavio javnim poslovima u svome dvoru, pa mu prišavši s izgovorom, da mu preda nekakvu žalbu, zario nož u srce. Ahmed Rasim dalje veli, da je ubica, prema nekim savremenim historičarima, bio suludi zanešenjak. Da bi svijet zavarali vezali su zanešenjaka o noge i ruke za četiri konja i tako su ga rastrgali. »Proturene su razne vijesti o tome kao da je ubica Bošnjak kome je smanjen timar, da je ubistvo spremio Lala Mustafa itd., ali je za nas jasno« — veli Ahmed Rasim — »da je Sokolović žrtva mržnje koju je stekao svojim kao veliki vezir četrnaestgodišnjim ispravnim, sjajnim i uspješnim radom.«

Evo, dalje, kako opisuje atentat na Sokolovića savremeni turski historičar Ahmed Refik: »Dok je Sokolović održavao ićindijski divan ušao je unutra jedan čovjek suludog držanja. Bio je to jedan Bošnjak. Više puta je susretao Sokolovića i tražio od njega milostinju. Sokolović je svaki put nastojao da ga zadovolji. Pomislio je, da je i ovaj put došao da traži novaca. Gurnuo je ruku u džep i kad mu je pružio novac, on je izvukao nož koga je bio sakrio u rukav. Čauši su poletjeli da ga spriječe, ali nisu stigli. On je nevjerovatnom brzinom sjurio nož Sokoloviću pod samu sisu. Čauši su ubicu uhvatili, a pašu unijeli u žensko odjeljenje. »Poznati su« — kaže Ahmed Refik — »oni koji su stajali iza ove Sokolovićeve krvave tragedije. Linčovanje »suludoga« ubice nije postiglo željeni cilj, jer su vrlo mnogi vjerovali, da je to samo udešena makinacija, kojom se hoće prikriti trag.«⁶

Sličan opis atentata daje u svojim memoarima Sagredo. Mletački poslanik Barbarigo sutradan po Sokolovićevoj smrti poslao je ovakav izvještaj: »Jučer tražase nekakav derviš da izađe pred velikog vezira, što mu htjedose zabraniti, ali na zapovijed svijetloga paše, pripustiše ga. Približavajući se njegovoj svijetlosti skide sandale s nogu, pruži nekakvu molbu jednom rukom, a drugom sjuri mač paši u prsa. Ovaj se htjede obraniti, ali malaksao pade na pod. Donesen kući izdrža jedva dva sata. Derviš je danas na zapovijed sultana obješen. Paši je bio vrlo dobro poznat, jer mu je oduzeo timar. Za velikim je vezirom opća žalost, jer je svako tvrdo uvjeren, da je Osmanlijsko carstvo pretrpjelo velik gubitak.«

⁶ Citati iz Ahmed Rasima i Ahmed Refika, po prevodu M. Remzi Delića (A. Refik, Sokolović, Sarajevo 1927, str. 245—248).

Za nas je od naročite važnosti ovih nekoliko činjenica: da je atentator neki zaneseni derviš, Bošnjak, koji je bio prikraćen u svojim posjedovnim pravima.

Za pitanje udjela hamzevija u atentatu potrebno je da se odredi kakav je stav prema hamzevijama mogao imati Mehmed-paša Sokolović.

Sokolovićev najprisniji prijatelj bio je šejh-ul-islam Ebu Suud efendija, koji je, kako znamo, izrekao Hamzi smrtnu presudu. Kao što veli Ahmed Refik »oba-dvojica su bili zadojeni jednom vjerom, jednim osjećajima i jednom te istom idejom«. Imao je u neposrednoj Mehmed-pašinoj blizini u carigradskom predgrađu Südlüdže palaču, a i pokopan je tik do Mehmed-paše Sokolovića u groblju kraj Ejjubove džamje u Carigradu.

Drugi najistaknutiji neprijatelj hamzevija, sarajevski mula Bali efendija Sarajlija bio je također u vrlo bliskim vezama sa Sokolovićem. Njega Kafija naziva »Učiteljem Velikog vezira« (Mehmed-paše Sokolovića). Godinu-dvije dana prije atentata na Sokolovića Bali efendija je u zajednici s Kafijom vršio istrage protiv hamzevija, pa i to nije u čitavom ovom kompleksu bez značenja.

Sokolović kao veliki vezir Sulejmanove ere zajedno sa znamenitim kodifikatorom Sulejmanovih kanuna Ebu Suudom bili su najizrazitiji pretstavnici reformnih nastojanja i kao takvi morali su doći u sukob sa konzervativnim stremljenjima koja su se također javljala. Hamzevije koji su po svome učenju zapravo jedan daleki izdanak haridžija, puritanističko-anarhističkog raskola iz prvog doba islama, isticali su svoja konzervativna shvaćanja⁷⁾, pa ih je to neminovno dovodilo u sukob sa kursom koji su inaugurirali Sokolović i Ebu Suud. U činjenici da je Sokolović bio hrišćanskog porijekla našli su njegovi protivnici važno uporište da se nabacuju sumnjama u njegove islamske namjere, bez obzira što je bilo van dvojbe njegovo islamsko osvjedočenje.⁸⁾ U narodnoj tradiciji još je živo predanje kako se neosnovano sumnjalo u Sokolovićev islam.⁹⁾ Ovdje nije beznačajno ni pisanje Jovana Hadživasiljevića¹⁰⁾ koji navodi da se za Sokolovića ne zna tačno nije li i poginuo »što se držalo da se tajno molio na hrišćanski način«.

⁷⁾ Sa ovog gledišta je značajno da su se još do danas u selu Tekiji očuvali izvjesni puritanističko-konzervativni nazori. Kada sam u avgustu 1953 godine po drugi put posjetio Tekiju mještani su mi govorili da se u selu slabo svađbovalo. »Nikad ovdje nije bubanj udario, pa ni danas danji.« — U Tekiji je izgleda bio na naročitoj cijeni jedan od najreakcionarnijih islamskih teologa Muhamed Birgili (1522—1573); među 3—4 knjige koje sam zatekao u Tekiji bilo je i jedno Birgilijino djelo.

⁸⁾ Sokolovićeve vjerske revnost i pobožnost upala je u oči i mletačkim poslanicima u Carigradu; jedan od njih izričito ističe njegovu pobožnost (Alberi III, vol. I, str. 319—320); Sokolović se šta više trudio da prevede na islam mletačkog baila u Carigradu Tiepola hvaleći mu prednost islama; Sokolović je (godine 1575) govorio Tiepolu: »Ne znam šta bih dao, da te vidim kao muslimana« (Ib., vol. VI, 129 i d.).

⁹⁾ Isp. Milenko S. Vukičević, Znameniti Srbi muslimani, Beograd 1906, str. 51—70; Prvu od tradicija, nešto modifikovanu, čuo sam 1947 u Zvorniku od 86-godišnje Fatime Kurtagić. Meni je u ljeto 1947 čuvar tekije Mula Mustafa Orlović ispričao da je Mehmed-paša sedam ili devet puta išao na hadž, i kad je posljednji put otišao onda je mogao reći »S mene su spale nevaljale sumnje«. Mula Mustafa mi je protumačio da je sve to bilo potrebno obzirom na sumnje u Mehmed-pašin islam, pošto nije bio rođen kao musliman.

¹⁰⁾ Muslimani naše krvi u Južnoj Srbiji, II izd., Beograd 1924, str. 60.

U svakom slučaju hamzevijska puritanistička naziranja s pretenzijom da zastupaju prvobitno ortodoksno islamsko učenje bila su strana Sokolovićevim reformističkim koncepcijama koje su našle zakonski izraz u Ebu Suudovim kodifikacijama. Postoje dakle i važni ideološki razlozi da se Sokolović morao suprotstaviti hamzevijama, koji se upravo, kako to indirektno potvrđuje i Ricaut¹¹⁾, pojavljuju u njegovo doba.

Na kraju, valja spomenuti, da je i jedna narodna pjesma ostavila trag o Sokolovićevoj aktivnosti protiv hamzevija. Po toj pjesmi inicijativa za raskrinkavanje carskih »murtata«, kako je pjesma označila hamzevije, dolazi od Mehmed-paše Starog, »zeta milosnog cara od Stambola«. ¹²⁾

Stvar postaje još očiglednijom i pitanje udjela hamzevija u atentatu na Sokolovića dobiva skoro konačno rješenje, ako se upozori na jednu važnu narodnu tradiciju, koja se do skoro sačuvala u Tekiji i okolnim krajevima. Smisao te tradicije sastoji se otprilike u slijedećem:

Dodijao zulum Sokolovića i sultana Sulejmana. Tekiji je Sokolović bio oduzeo sva prava i povlastice. Zato je jedan Orlović ubio Sokolovića. Kada su poslije toga došli na vlast Sokolovićeve neprijatelji, onda su i tekiji opet vraćena prava koja je ranije uživala. ¹³⁾

Da je po sačuvanoj tradiciji upravo jedan od Orlovića izvršio atentat na Sokolovića, to mi je potvrdio godine 1948 i Hadži Hafiz Raif efendija Mujagić, koji je oko dvadeset godina, sve do 1939, bio imam u Novoj Kasabi u blizini Tekije i vodio nemilosrdnu borbu protiv kulta turbeta u Tekiji.

Tradicija o Sokolovićevu atentatu, održana u zabitnom bosanskom selu Tekiji, divno se podudara sa historijskim izvorima, iz kojih je jasno, da je atentator bio Sokolovićev zemljak, obučen u derviško odijelo, povrijeđen u posjedovnim pravima; sačuvani pak berat iz 1507 godine ne isključuje mogućnost, da je baš za Sokolovićeva vremena Tekija mogla izgubiti svoje prvotne povlastice.

Ako je, prema svim ovim momentima, atentat na Mehmed-pašu djelo hamzevijske osvete, onda posebno značenje dobiva i okolnost, da je Sokolović proglašen mučenikom za vjeru, šehidom. »Osim velikog muftije Kadi-zade Šemsudin efendije« — piše Ahmed Refik — »sva je ulema jednoglasno zaključila, da je Sokolović istinski šehit, pa nije dopustila ni da se okupa njegovo mrtvo tijelo.«

Kada eto znademo s priličnom sigurnošću, da se jedan hamzevija pod cijenu života nije ustručavao da počini atentat na glasovitog Sokolovića, onda dobiva konkretniji sadržaj i navod u jednom anonimnom rukopisu iz druge polovice XVI vijeka (koji se nalazi u mome posjedu), gdje se navodi kako su se hamzevije namnožili na 100.000 pripadnika te počeli prisilno nagoniti svijet u svoju sektu, a one koji to nisu htjeli prihvatiti » ubijali su i imetke im otimali«.

¹¹⁾ Muhamed Hadžijahić, Hamzevije u svijetlu poslanica užičkog šejha (Prilozi za o. f., Sarajevo 1953, sv. III—IV, str. 220).

¹²⁾ Ibidem, str. 222—227.

¹³⁾ Ovako su Sokolovićevu smrt objašnjavali sami uživaoci posjeda u Tekiji jednoj grupi studenata koji su pred rat posjetili Tekiju. Među njima se nalazio i ing. Kemal Čaušević iz Sarajeva, koji mi je ovu tradiciju saopćio.

R É S U M É

LA PART DES »HAMZEVIS« DANS L'ATTENTAT CONTRE
MEHMED PACHA SOKOLOVIĆ

Dans la deuxième moitié du XVI^e siècle ainsi que dans le XVII^e siècle, la secte hérétique des »Hamzevis« prit l'essor en Bosnie, comme en général parmi les musulmans slaves. Un des représentants des plus connus de cette secte était Hamza Orlović, originaire probablement du village Tekija près de Zvornik (Bosnie de nord-est) où existait dès 1519 une »Tekia« privilégiée avec un hospice (Musafir-han). Hamza fut décapité dans des circonstances dramatiques le 6 juin 1573 à la suite d'une condamnation du Šeiḥu-l-Islām Ebū Su'ūd effendi. Des poursuites s'ensuivirent ensuite contre les adeptes de Hamza en Bosnie; s'y distinguèrent le premier »mulla« de Bosnie, Bali-effendi de Sarajevo ainsi que l'érudite Hasan Kafi de Prusac. Il y a des circonstances qui indiqueraient que les »Hamzevis« répondirent à ces mesures par l'attentat contre le bien connu homme d'état turc d'origine yougoslave Mehmed Pacha Sokolović, le 11 octobre 1579. L'auteur de l'attentat était, semble-t-il, un »Hamzevi«. C'est déjà en 1900 que Safvet Bašagić émit l'opinion que l'exécuteur de l'attentat pourrait bien être un »Hamzevi«; Riza Muderizović était de la même opinion. Dans le village de Tekija existe la tradition suivant laquelle un Orlović aurait tué Mehmed Pacha Sokolović, celui-ci ayant ôté à la »Tekia« ses privilèges. Cette tradition s'accorde bien avec les données historiques sur l'exécuteur: un Bosniaque habillé en derviche; elle s'accorde aussi avec la dérogation aux privilèges de celui-ci.

Il y a des circonstances importantes indiquant que Mehmed Pacha Sokolović était bien forcé à s'opposer aux »Hamzevis« qui commencent à se faire remarquer juste à cette époque parmi les Slaves de Constantinople, comme l'affirme indirectement Ricaud. Les collaborateurs les plus proches de Sokolović, le Cheih-ul-Islam Ebū Sūūd effendi et l'instituteur de Sokolović, Bali-effendi, le »Mulla« de Bosnie, étaient les ennemis jurés des »Hamzevis«. Sokolović, le grand vizir de l'ère de Soliman, et Ebū Su'ūd (qui était le codificateur des »Kanoun« de Soliman) étaient des réformateurs prononcés, et comme tels ils devaient bien venir en conflit avec les idées conservatives des »Hamzevis«.